

ՊՆ-45

Կրթ. Զ. Դոկտերի Երևանի շրջանային Երթմուտի:

ՀՀ ԳԱԱ ՀՐ. ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

[Handwritten signature]

ՈՍԿԱՆՅԱՆ ՎԱՐԴԱՆ ՍՏՓԱՆԻ

ՀԱՅ-ԲՈՇԱՆԵՐԻ ԳԱՂՏՆԱԼԵԶՈՒՆ
Պատմահամեմատական ուսումնասիրություն

Ժ.02.06 «ԱՄԻԱՅԻ ՀԻՆ ԵՎ ՆՈՐ ԼԵԶՈՒՆԵՐ (իրանագիտություն)»
մասնագիտությամբ բանասիրական գիտությունների թեկնածուի գիտական
աստիճանի հայցման ատենախոսության

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

Ատենախոսության թեման հաստատվել է ԵՊՀ Իրանագիտության ամբիոնում:

Գիտական ղեկավար՝ Բանասիրական գիտությունների, դոկտոր պրոֆեսոր Գ. Ս. Ասատրյան

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝ Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Վ. Գ. Համբարձումյան

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ Ս. Բ. Կարաբեկյան

Առաջատար կազմակերպություն՝ Պիզայի համալսարանի Լեզվաբանության ամբիոն (Università degli Studi di Pisa, Dipartimento di Linguistica)

Պաշտպանությունը կայանալու է 2004թ. հունիսի 29-ին՝ ժամը 12⁰⁰ -ին ՀՀ ԳԱԱ Հր.Աճառյանի անվան լեզվաբանության ինստիտուտի և Երևանի պետական համալսարանի 019 միացյալ մասնագիտական խորհրդի նիստում (հասցեն՝ Երևան 375025, Ալեք Սանուկյան փ., 1, Իրանագիտության ամբիոն):

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ Հր.Աճառյանի անվան լեզվաբանության ինստիտուտի գրադարանում և ԵՊՀ Իրանագիտության ամբիոնի ընթերցասրահում:

Մեղմագիրն առաքված է 2004թ. մայիսի 29-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար՝ Բանասիրական գիտությունների թեկնածու Ն. Մ. Միմոնյան

Ն. Մ. Միմոնյան

ԵՊ-ՅՊ

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

1. Թեմայի արդիականությունը: Հայ-բոշաների գաղտնալեզվի կամ լոմավրենի գրառման և ուսումնասիրության արդիականությունը պայմանավորված է, նախ և առաջ, այն հանգամանքով, որ վերջինս, հանդիսանալով մնացուկային (*ռեյլիկտային*) լեզու, կանգնած է ամբողջովին մոռացության մատնվելու վտանգի առջև: Այս կարգի լեզուները գիտական գրականության մեջ հաճախ ուղղակիորեն անվանում են *վտանգված լեզու* (endangered language):

Բացի այս, հայ-բոշաների գաղտնալեզվին նվիրված վերջին հետազոտությունները վերաբերում են 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբներին՝ ընդգրկելով միայն այս լեզվի բառապաշարի, որոշ սակավաբառ տեքստերի հրատարակումներ և ծայրահեղ համառոտ ու արդեն բավական հնացած քերականական վերլուծություններ: Ավելորդ չէ նշել նաև, որ իր ամբողջության մեջ լոմավրենը երբևիցե չի ենթարկվել պատմահամեմատական քննության:

Բնչպես բազմաթիվ այլ հանրայինների, որոնց մասին պատմությունը չի պահպանել վաղ տվյալներ, այնպես էլ հայ-բոշաների դեպքում, վերջիններիս գաղտնալեզուն, հանդիսանալով Հնդկական թերակղզուց ժառանգած նրանց հնդարիական նախկին բարբառի միակ վերապրուկը, կարևորագույն և, թերևս, միակ սկզբնաղբյուրն է այժմ արդեն հայ ժողովրդի հատվածներից մեկի վաղ պատմության:

Լոմավրենի նյութի գնչուական լեզվաբանության ոլորտ ներմուծումը օգնում է լուծել նաև հայ-բոշաների գաղտնալեզվին ցեղակից եվրոպական և ասիական գնչուական զանազան լեզուների և բարբառների ցարդ չլուսաբանվող բազմաթիվ խնդիրներ, ընդհուպ մինչև ներգնչուական բարբառային նոր դասակարգման առաջ քաշումը:

Հայ-բոշաների գաղտնալեզվի ուսումնասիրությունը, հանդիսանալով միջառարկայական հետազոտության լավագույն օրինակ, հավասարապես արդիական է թե՛ հայագիտության և թե՛ գնչուագիտության, իսկ ավելի լայն իմաստով՝ նաև հնդարիագիտության տեսանկյուններից:

2. Աշխատանքի նպատակն ու խնդիրները: Ներկա ատենախոսության նպատակն է, հեղինակի կողմից 2000թ.-ից ի վեր, Հայաստանի և Վրաստանի տարածքներում բնակվող հայ-բոշաների շրջանում հավաքված դաշտային նյութերի և խնդրին առնչվող առկա ողջ գրականության հիման վրա իրականացնել հայ-բոշաների գաղտնալեզվի համաժամանակյա և տարածամանակյա ուսումնասիրություն: Այս նպատակն իրագործելու համար դրվել են հետևյալ խնդիրները.

Հնարավորին համապարփակ կերպով գրանցել և ներկայացնել լոմավրենի դեռևս պահպանված լեզվական նյութը:

Գրի առնված նյութերը ենթարկել հնչյունաբանական և քերականական համակողմանի վերլուծության:

Վեր հանել և մյուս գնչուական լեզուների հետ համեմատել լումավրենի մնացուկային բնիկ քերականական ձևերը և հնդարիական ծագման բառապաշարը:

Հաշվի առնելով հնդարիական լեզվաբանության ընձեռած հնարավորությունները՝ ստուգաբանական քննության ենթարկել լումավրենի հնչյունաբանությունը, բնիկ քերականական և բառապաշարային ձևերը:

Ցույց տալ և վերլուծել շրջակա կամ շփման լեզուներից տարբեր ժամանակաշրջաններում կատարված, հատկապես, վաղ փոխառությունների շերտերը:

Դիտարկել լումավրենը գնչուական լեզուների և բարբառների համակարգում և պարզել ներգնչուական բարբառային փոխառնչակցությունները:

Ճշգրտել լումավրենի տեղը գնչուական լեզուների և բարբառների համակարգում:

Կազմել լումավրենի բնիկ և վաղ փոխառություններ հանդիսացող բառերի հնարավորին ամբողջական բառարան:

3. Աշխատանքի գիտական նորույթը: Ատենախոսության թեմային առնչվող գրեթե բոլոր հետազոտությունները վերաբերում են դեռևս գնչուագիտության և հնդարիական լեզվաբանության ձևավորման արշալույսին, հետևաբար դրանց գերակշիռ մասը այժմ հնացած է կամ, ի նկատի առնելով հնդարիագիտության նորագույն ձեռքբերումները, առնվազն կարիք ունի որոշակի քննական մոտեցման:

Աշխատանքում ընդգրկվել է դաշտային ուսումնասիրությունների ընթացքում հավաքված բավական ծավալուն լեզվական նոր նյութ, որը մինչ այժմ հայտնի չի եղել գնչուագիտությանը:

Առաջին անգամ փորձ է կատարվել թե՛ նկարագրական և թե՛ զուգահեռ պատմահամեմատական կտրվածքով քննության առնել հայ-բոշաների գաղտնալեզվի հնչյունաբանությունը, քերականությունը և բառապաշարը:

Նեկայացվել է ցարդ չստուգաբանված կամ անհայտ մի շարք բառերի և քերականական մնացուկային ձևերի ծագումը, ճշգրտվել են նախկին հետազոտողների կողմից առաջ քաշված որոշ ստուգաբանություններ:

Առաջին անգամ, հաշվի առնելով տարբեր վայրերից գրի առնված հայ-բոշաների գաղտնալեզվի տարբերակների առկա նյութի համեմատությունը, կատարվել է լումավրենի բարբառային դասակարգման փորձ:

Լումավրենի և գնչուական մյուս լեզուների համեմատության ընթացքում, առաջին անգամ ներգրավվել է մերձավորարևելյան գնչուական բարբառների ընձեռած ողջ նյութը:

Հիմնվելով ներգնչուական բառային և հնչյունական զուգաբանությունների վրա առաջարկվել է գնչուական լեզուների բարբառային նոր դասակարգում:

4. Աշխատանքի գործնական նշանակությունը: Ներկա ատենախոսության մեջ առաջ քաշված դրույթները կարող են նպաստել ինչպես գնչուական լեզվաբանության, այնպես էլ, ընդհանրապես, հնդարիագիտության և հայագիտության մի շարք առանցքային հարցերի լուսաբանմանը՝ հայ-բոշաների գաղտնալեզվի և գնչուական այլ լեզուների հարաբերակցության, նաև, առանձին վերցրած այդ լեզուների զբաղեցրած տեղի և շփման լեզուների հետ ունեցած փոխառնչակցությունների տեսանկյունից: Պատմահամեմատական լեզվաբանության օգնությամբ ձեռք բերված տվյալներն ու վերլուծությունները կարող են անգնահատելի նյութ հանդիսանալ տվյալ լեզուներով խոսող հանրույթների վաղնջական պատմության մուտք էջերին լույս սփռելու նպատակ հետապնդող պատմաբանի համար: Քանի որ հայ-բոշաներն արդեն իսկ հանդիսանում են հայ ժողովրդի անքակտելի հատվածներից մեկը, ապա, փաստորեն, կարող են լուսաբանվել նաև հայ-գնչուական վաղ շփումների և հայերի մեջ հնդարիական ծագման էթնիկ միավորների խաղաղ տարբալուծման գործընթացները, որոնք կարող են լայն ասպարեզ տրամադրել նաև ազգագրագիտության և ազգաբանության խնդիրներով զբաղվող մասնագետին:

Բացի այս, աշխատանքում առաջ քաշված նոր և ճշգրտված ստուգաբանությունները, կարող են օգտակար լինել գնչուական տարբեր բարբառների, ինչպես նաև հնդարիական այլ լեզուների ստուգաբանական բառարանների կազմման ընթացքում:

5. Աշխատանքի մեթոդաբանական հիմքը: Ատենախոսության մեջ զուգահեռաբար օգտագործվել են նկարագրական և պատմահամեմատական լեզվաբանության մեթոդները: Նշված մեթոդների զուգահեռ կիրառումը կամ համադրումը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ ատենախոսությունը նպատակ է հետապնդում լումավրենը դիտարկել թե՛ համաժամանակյա և թե՛ տարածամանակյա լեզվաբանական վերլուծության տեսանկյունից, ինչպես նաև բացահայտել ցեղակից գնչուական լեզուների և բարբառների հետ վերջինիս ունեցած ընդհանրություններն ու տարբերությունները:

6. Աշխատանքի ժամանակագրական սահմանները: Ժամանակագրական առումով, ատենախոսությունն ընդգրկում է հնդարիական լեզուների, այդ թվում նաև լումավրենի զարգացման բոլոր փուլերը սկսած հին հնդարիական լեզվական ընդհանրության դարաշրջանից մինչև միջին և նոր հնդարիական լեզուներ ու բարբառներ: Աշխատանքում ներգրավված գնչուական լեզվամթերքը իր մեջ ամփոփում է գնչուերենի զանազան բարբառների նյութը՝ գրի առնված 19-րդ դարի սկզբներից ընդհուպ մինչև մեր օրերը:

7. Աշխատանքի փորձաքննությունը և պաշտոնական հավանությունը: Ատենախոսության մի շարք դրույթներ և եզրակացություններ լուսաբանվել են «Իրան-նամե», «Արևելք», «Orientalia», «Iran & the Caucasus» հանրապետական և միջազգային գիտական հանդեսներում և ժողովածուներում հեղինակի լույս

ընծայած հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն հոդվածներում, «Երիտասարդ արևելագետների համալսարանական 21-րդ գիտական նստաշրջանում», Բուլղարիայում և Ավստրիայում կազմակերպված «Գնչուական լեզվաբանության 5-րդ և 6-րդ միջազգային գիտաժողովներում» ընթերցված զեկուցումներում և հրատարակված թեզերում:

Ատենախոսությունը ամբողջությամբ քննարկվել և պաշտպանության է երաշխավորվել ԵՊՀ Արևելագիտության ֆակուլտետի Իրանագիտության ամբիոնում: Առանձին հիմնախնդիրներ քննարկվել են արտերկրյա մասնագետների և համապատասխան բնագավառների գիտնականների հետ: Հեղինակի տրամադրած որոշ դաշտային նյութեր, ինչպես նաև տեսական բնույթի մի քանի առաջարկներ, համապատասխան հղմամբ, օգտագործվել են նաև արտասահմանցի գիտնականների հրատարակումներում:

8. Սկզբնաղբյուրների և գրականության համառոտ տեսություն: Ատենախոսության մեջ օգտագործվել են հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն, իտալերեն, պարսկերեն տարբերակի աշխատություններ, որոնք ոչ միայն առնչվում են հայ-բոջաների գաղտնալեզվին և այս հանրային պատմությանը, այլև հնդարիագիտության և գնչուական լեզվաբանության զանազան խնդիրների: Լայնորեն օգտագործվել են հատկապես հայ-բոջաների գաղտնալեզվի մասին տեղեկություններ պարունակող անխտիր բոլոր հրատարակումները՝ սկսած 1864թ այս լեզվի մասին լույս ընծայված առաջին համառոտ ակնարկից, մինչև 2003թ. նորագույն ուսումնասիրությունները: Հաշվի առնելով հեղինակի առաջ քաշած խնդիրները և ելնելով աշխատանքի բնույթից՝ առանձնակի տեղ է հատկացվել գնչուական լեզվական նյութ պարունակող բառարաններին և հոդվածներին, ինչպես նաև հնդարիական լեզուների ստուգաբանական և պատմահամեմատական խնդիրներին նվիրված աշխատություններին: Անդրադարձ է կատարվել նաև հայ-բոջաների մասին տեղեկություններ պարունակող հայ մատենագիտության ցայսօր հայտնի բոլոր երկերին:

9. Աշխատանքի կառուցվածքն ու բովանդակությունը: Ատենախոսության հիմնական մասը (167 էջ) բաղկացած է ներածությունից, համապատասխան թվագրված ենթաբաժիններից կազմված չորս գլուխներից, վերջաբանից, համառոտագրությունների ցուցակից և օգտագործված գրականության ցանկից: Բացի այս, ատենախոսությանը կից ներկայացված են երկու հավելվածներ (35 էջ), որոնք ընդգրկում են հայ-բոջաների գաղտնալեզվի որոշ նմուշներ՝ հայերեն թարգմանությամբ, ինչպես նաև ստուգաբանական նշումներ և որոշակի լուսաբանող նյութ պարունակող լրմավրեն-հայերեն բառարան:

Ներածության (էջ 2-25) շրջանակներում ներկայացվում են հայերենի տարբեր բարբառներում գնչուներին տրվող անվանումները, հայ մատենագրության մեջ «բոջա» նշանակյալի վկայությունները և վերջինիս հավանական գիտական, ինչպես նաև իրենց հայ-բոջաների, շրջանում տարածված ժողովրդական ստուգաբանությունները, բառի ծագման մասին պատմվող ավանդաբանությունները և հայերենում առկա բոջաներին առնչվող ասույթները: Ուրվագծվում են հայ-բոջաների բնակության ներկայիս սահմանները, մոտավոր կերպով որոշարկվում է նրանց թվաքանակը:

Կառուցվածքային տեսանկյունից, լրմավրենը ներկայանում է որպես խառնալեզվի (смешанный язык, mixed language, intertwined language, Mischsprache) դասական օրինակ: Այն օգտվում է իր հիմքում հնդարիական ծագում ունեցող, հիմնականում գնչուական բառապաշարից, որի մի զգալի մասը սերտ առնչություններ ունի Եվրոպայում ու Ասիայում տարածված գնչուական այլ լեզուների կամ բարբառների հետ, և արևմտահայերենի՝ մեծ մասամբ, Կարնո բարբառի, քերականական ձևերից՝ ձևավորելով, փաստորեն, մի յուրօրինակ լեզվական խառնուրդ, որում հիմնական բառապաշարը ժառանգված է նախկին մայրենի լեզվից, իսկ քերականությունը և հնչյունական համակարգը փոխառված՝ մեկ ուրիշից, օր.՝

լրմ. ջիյ-ենք կու լեյիվալ-տիթ-ը ճայրի վըգն-ել-ու:
հյ. բրբո. էրտ-անք գու գեղ- էր-ը մաղ ծախ-ել-ու:
հյ. գրկ. գնում ենք գյուղերը մաղ վաճառելու:

Այս կարգի խառնալեզուները, համաժամանակյա վերլուծության տեսանկյունից, դժվար է դասել լեզուների այս կամ այն ընտանիքին կամ խմբին: Տարածամանակյա կտրվածքով, եթե համեմատության համար հիմք ընդունենք հիմնական բառաթերթը և բնիկ քերականական ձևերի աղքատիկ մնացուկները, ապա լրմավրենը պետք է տեղադրել հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի նոր հնդարիական լեզուների գնչուական խմբում: Վերջինիս մեջ լրմավրենը, ի նկատի առնելով բառային և հնչյունական զուգաբանությունները, զբաղեցնում է միջանկյալ դիրք մի կողմից մերձավորարևելյան գնչուական բարբառախմբի, իսկ մյուս կողմից եվրոպական գնչուների լեզուների միջև: Այսպիսով, փաստորեն, այն կարելի է համարել կենտրոնական գնչուական բարբառ:

Ներկայումս հայ-բոջաների մայրենի լեզուն հայերենն է, հետևեաբար՝ գործառնական առումով այս լեզուն գրեթե քացառապես ունի գաղտնալեզվի (тайный язык, секретный язык, secret language, Geheimsprache) կամ ծածկալեզվի (արգո) կարգավիճակ. այսինքն՝ խոսողները դիմում են սրան այն դեպքերում միայն, երբ անհրաժեշտ է, որ ոչ-բոջան չհասկանա, թե ինչի մասին է խոսքը: Չնայած գործառույթային նման սահմանափակությունը այսուհանդերձ, այս աղքատիկ լեզվով կարող են պատմվել նաև «բանահյուսական» պատառիկներ:

Վերջում, հայ բոջաների գաղտնալեզվին նվիրված գրականության տեսության միջոցով, տրվում է այս լեզվի ուսումնասիրության մանրամասն պատմությունը:

ԳԼՈՒԽ 1. ՀԼՉՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
(Ենթագլուխներ 1-4)

Այս գլխում (էջ 26-60) համաժամանակյա և տարաժամանակյա քննության են առնվում հայ-բոջաների գաղտնալեզվի ձայնավորական և բաղաձայնական համակարգերը:

Լռնավրենի ձայնավորական համակարգը՝ բաղկացած 6 հնչույթներից, ամբողջությամբ նույնական է գրական հայերենի հետ: Բարբառային հայերենում առկա, բայց գրական լեզվում բացակայող որևէ ձայնավոր հնչյուն մուտք չի գործել լռնավրեն, բացառությամբ, թերևս, օ հնչույթի դիրքային օ տարբերակի:

Աղյուսակ 1. Լռնավրենի ձայնավորները

բարձրացում	շարք	միջին	ետին
վերին	i		u
միջին	e (ə)	ə	o
ստորին			a

Հայ-բոջաների գաղտնալեզվի բնիկ բառապաշարը հիմնված է 23 բաղաձայնից բաղկացած բաղաձայնական համակարգի վրա, որոնք ոչնչով չեն տարբերվում գրական հայերենի համապատասխան հնչույթներից: Անհրաժեշտ է նշել, որ ի տարբերություն հայերենի, *r* բաղաձայնը չունի հնչույթային արժեք և, փաստորեն, հանդիսանում է *r*-ի մի տարբերակը՝ առնմանության հետևանքով և հայերենում համապատասխան հնչյունի գոյության պայմաններում պատմականորեն ձևավորվելով վաղ լռնավրեն **rr*- < *h. hui. -tr*- բաղաձայնական խմբի զարգացման արդյունքում: Պատմական համապատասխանության տեսանկյունից, որևէ առնչակցություն չունի *y* ձայնորդը, որը բարբառային հայերենի ազդեցությամբ *h* բաղաձայնի փոփոխման հետևանք է, հմմտ.՝ *vah-* / *vay-* «խփել, հարվածել» < պլ. *vahaï, vahëi*, պ. *vadhati* «խփում է, ջարդում է» < *h. hui. *vadhati, vadhayati* *և.հ.* և այլն: Մուլաշչական *š, z* և *γ* բաղաձայնները հանդիպում են միայն փոխառյալ կամ ստուգաբանման չենթարկվող սակավ բառերում, օր.՝ *šihri* / *širvi* «ուռենու ճյուղերը, որոնցից կողով և զամբյուղ են հյուսում», *ušu* «ոչխարի մորթը բրդից վերջնական մաքրման համար օգտագործվող քերիչ գործիք» < *հյ. բրբռ. ուշվա* «ավելի ուշ ժամանակի համար նախատեսված» < *հյ. ուշ. zinaš* «մաղի ցանցը գործելու համար օգտագործվող երկաթյա սրածայր գործիք» < *թրք. սինարա* «խոշոր փայլախայծ», *yazayu* «ոչխարի մորթը բրդից նախնական մաքրման համար օգտագործվող քերիչ գործիք» < *թրք. բրբռ. qašayu, թրք. kašağ* «քերիչ» և այլն: Հայերենին բնորոշ մնացած բոլոր բաղաձայնները (*j, c, c', ž*) հանդիպում են միմիայն հայկական ծագման բառերում և խոսքային ներմուծումներում: Կարինի բարբառի տարածման շրջաններում, մասամբ նաև Երևանում

խոսակցության ընթացքում հայերենից լռնավրեն ներմուծվող բառերում, հաճախ պատահում են ձայնեղ *h* և ձայնեղ պայթական *b', g', d', j', j'* բաղաձայնները: Հազվադեպ դեպքերում՝ հատկապես բառասկզբում, ձայնեղացման են ենթարկվում նաև հնդարիական ծագման բառերը, օր.՝ *g'ar / gar* «տուն»: Ոչ բնիկ բառերում և փոխառություններում վկայված են նաև բնայնացած բաղաձայններ:

Աղյուսակ 2. Լռնավրենի բաղաձայնները

	պայթական			հպաշփական			սուլաշչական		նոգային	ձայնորդ
	ձայնեղ	լուս նյ շնչեղ	շնչեղ	ձայնեղ	լուս նյ շնչեղ	շնչեղ	ձայնեղ	լուս		
շրթնային	b	p	p'				v	f	m	
ատամնային	d	t	t'	*(j)	(c)	*(c')	(z)	s	n	l
ալվեոլային				j	č	č'	(ž)	(š)		r r' y
ետնաբային	g	k	k'				(y)	x		
կոկորդային								h		

Առանձին ենթաբաժիններով մանրամասն ներկայացվում են հայ-բոջաների գաղտնալեզվի բնիկ հնչյունական համակարգի ծագումը և պատմական փոխառնչակցությունները միջին և հին հնդարիական համապատասխան հնչյունների հետ:

ԳԼՈՒԽ 2. ՉԵՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
(Ենթագլուխներ 1-9)

Ներկա գլխում (էջ 61-116) քննության է ենթարկվում հայ-բոջաների գաղտնալեզվի ձևաբանությունը: Յուրաքանչյուր խոսքի մաս նկարագրվում է համաժամանակյա կտրվածքով, ապա, հաշվի առնելով միջին և հին հնդարիական լեզվադարաշրջանների նյութը, քննարկվում է պատմական կտրվածքով, որից հետո համեմատվում է եվրոպական և ասիական գնչուների ցեղակից լեզուների համապատասխան քերականական ձևերի հետ: Հաշվի առնելով այն, որ լռնավրենի քերականությունը գրեթե ամբողջովին վերցված է բարբառային հայերենից՝ հիմնական ուշադրությունը բևեռվել է մնացուկային բնույթ ունեցող բնիկ քերականական ձևույթների քնարկման վրա:

Լռնավրենում գոյություն ունեն որոշյալ և անորոշ հոդեր, որոնք փոխառված են արևմտահայ բարբառներից: Որոշյալ հոդերն են *-ə, -n*, իսկ անորոշը *mə*, որն ունի ետադաս կիրառություն:

Հայ-բոջաների գաղտնալեզվի բնիկ բառապաշարի ամենազգալի մասն են կազմում գոյականները: Բարբառային հայերենից են փոխառյալ նաև հոգնակիի անխտիր բոլոր վերջավորությունները: Գոյականների ճնշող մեծամասնությունը կարող է հանգեցվել հին հնդարիական *-a, -ā, -i, -ī, -u, -ū* առաջնային ածանցներով վերջացող հիմքերին, օր. *nöl* «աղ» (դրափոխությամբ) < պլ., պ. *lavana-*, *lōna-* «աղ» < *h. hui. lavana-* *և.հ.* (հմմտ.՝ պլ կ *lūna-* «աղ»); *leval*

«Աստված» < պ. *dēvātā*- «Աստված, աստվածություն» < հ. հու. *dēvātā*- «աստվածություն»; *t'ulī* «հող» < պլ. *dhūlī*- «փոշի» < հ. հու. *dhūli- ḥ./;* *k'ori* «ձի» < պլ. *ghōdī*- «ձի» < հ. հու. *ghōdī- ḥ./;* *bahu* «շատ» < պլ., պ. *bahu*- «շատ» < հ. հու. *bahū- ḥ./;* *sarsi* «կին, ամուսնացած կին, տարիքով կին» (< դրավովությունը վաղ լուս. **sarsi*) < պ. *sasurī*- «սկեսուր, զոքանչ» *կազմված է իզականի -ī ածանցով* < հ. հու. *śvasūrī*- «սկեսրայր, աներ»։ Ազգակցություն ցույց տվող գոյականների մի մասը հանգում է հին հնդարիական -*r* բաղաձայնով հիմքերի ստորին ձայնդարձով ձևերին, ըստ որում, հին հնդարիական արմատը կարող էր բարդեցված լինել նաև -*ka* ածանցով. *p'al* «եղբայր» < պ., Աշ. արձ. *bhātā* «եղբայր» < հ. հու. *bhrāt-* *ḥ./;* *ḥorav* «փեսա, փեսացու» (վաղ լուս. **javrav*) < հ. հու. **jāmātra(ka)*- «աղջկա ամուսին» < վղ. *jāmātr-* *ḥ./;* *janrav* / *javav* «հարս, նոր ամուսնացած կին» < հ. հու. **yāntrikā-*, **yātrikā*- «ամուսնու եղբոր կին, տեղեկիկին» < հ. հու. *yāt-* *ḥ./;* Վկայված են նաև հին հնդարիական -*n* բաղաձայնով արմատներին, ինչպես նաև -*in*, -*la*, -*tī*, -*tī*, -(*an*)*ta* և -*ya* ածանցներ ստացած հիմքերին հանգող գոյականներ, օր. *čam* «մաշկ, կաշի» < պլ., պ. *camma*- «կաշի, վահան» < հ. հու. *cārman*- «մաշկ, կաշի»; *p'antri* / *p'anri* «հավ» < հ. հու. *pattrin-* «թևավոր, փետրավոր, թռչուն»; *mahl* «զինի, օղի, ոգելից խմիչք» < հ. հու. *madhulā*- «ոգելից խմիչք»; *vahri* «ամուսնանալու տարիքի չամուսնացած աղջիկ, տանը մնացած աղջիկ» < մ. հու. **vahñdī-* < հ. հու. *vadhñtī*- «երիտասարդ աղջիկ կամ կին, որդու կինը», *vadhuñ-* «հոր տանը ապրող երիտասարդ կին»; *lōi* «տիկ» < հ. հու. *dīti*- «կաշի, մորթի, կաշվե պայուսակ, դարբնի փուքս» < √ *Dṛ* «ճեղքել, պատառոտել»; *k'ol* «յուղ» < հ. հու. *ghṛtā*- «հալեցրած ճարպ, զտած կարագ կամ յուղ» < √ *GHR* «տաք լինել»; *urp* «արծաթ» < պլ. *ruppa*- «արծաթ» < հ. հու. *rūpya- ḥ./;* *vasəndav* «անձրև, ձյուն, կաթիլ» < մ. հու. **varīśanta-* < հ. հու. **varśanta(ka)*- «անձրևող, տեղացող» (հմմտ. հ. հու. *varśati* «անձրևում է, տեղում է»; √ *VRŠ* «անձրևել»)։

Նոր հնդարիական լեզուների մեծամասնության նման վաղ լուսավրենին ևս հատուկ է եղել քերականական սեռի կարգը։ Մասնավորապես, այս լեզվում առկա մնացուկային որոշ ձևայիններ հնարավորություն են ընձեռում կարծիք կազմելու նախկինում գոյականի կենսունակ սեռի մասին։ Այդպիսի ձևայիններից են արականի -*av* ցուցիչը, որը, նույնական լինելով եվրոպական գնչուների լեզվի արականի -*o* վերջավորության հետ հանգում է միջին հնդարիական -*ao* / -*ako* ձևին, որն, իր հերթին, կարող է բխեցվել հին հնդարիական -*ka* ածանցով բարդեցված -*a* հոլովման արական սեռի բառերի ուղղականի -*akah* վերջավորությունից և նախկին իզականի -*i* ածանցը, որն իր մեջ միավորել է մեծ մասամբ միջին սեռի գոյականներ կազմող միջին հնդարիական -*i* < հ. հու. -*i* վերջավորությունը և բացառապես իզականի ցուցիչ հանդիսացող միջին հնդարիական -*i* < հ. հու. -*i* ածանցը, որը կարող էր բարդեցված լինել -*ya* վերջածանցով, ինչպես նաև կազմել իզական գոյականներ հին և միջին հնդարիական արական սեռի բառերից։

Աղյուսակ 3. Արական սեռի գոյականները գնչուական լեզուներում

լուս.	եվ.	պղ.	մշ.	ղչ.	հյ.	հ. հու.
malav	ma(n)ro	mona	mena	menav	hwg	maṇḍakah

Աղյուսակ 4. Իզական սեռի գոյականները գնչուական լեզուներում

լուս.	եվ.	պղ.	մշ.	ղչ.	հյ.	հ. հու.
ak'i	yakh	ḥq.	iki	aki	aki	աչք
č'uri	č(h)uri	čiri	čuri	čeri	ղանակ	kšurī-

Հոգնակին կազմվում է բարբառային հայերենից փախադալ -*tik'*, -*tank'* և, նաև գրական հայերենում առկա, -(*n*)*er* հոգնակիակերտ ածանցներով, օր. *mančav* «ձուկ» - *mančavtik'* / *mančavner*, *lom* «հայ-բռշա» - *lomavtik'* / *lomavner* / *lomer*, *k'ori* «ձի» - *k'orivavtik'* / *k'oriner*, *čok'i* «աղջիկ» - *čok'ivavtik'* / *čok'ovavtik'*, *pəsu* «թուրք» - *pəsavtik'* / *pəsuner* / *pəsavner* և այլն։ Բացառությամբ -*av* ձևայինով ավարտվող գոյականների, որոնց հոգնակի թիվը կազմվում է հոգնակիակերտ վերջածանցների անմիջական հավելմամբ, մյուս բոլոր բառերը հիմնականում -*tik'* հոգնակիակերտից առաջ ստանում են -*av-*, իսկ ձայնավորից հետո -*vav-* (-*i*) -ով վերջացող գոյականների մի մասը զուգահեռաբար նաև -*v*) ձևայինը, որը կամ արդյունք է վաղ լուսավրենի արականի վերջավորության ընդհանրացման, կամ, ոչ առանց կասկածի, կարող է հանգեցվել միջին հնդարիական հայցական հոլովի -*am* < հ. հու. -*am* վերջավորությանը։

Հայ-բռշաների գաղտնավեզվի հոլովական վերջավորությունները և հոլովման համակարգը նույնպես ամբողջովին վերջված են հայերենից։

Բնիկ հնդարիական ծագում ունեցող ածականները այս լեզվում քանակային առումով ներկայացված են բավական աղքատիկ կերպով։ Մրանց գերակշիռ մասը հանգում է հին հնդարիական ածականական և գոյականական հիմքերին, օր. *kalav* «սև» < պլ. *kāla(ya-*), պ. *kāla(ka)*- «սև, մուգ» < հ. հու. *kāla(ka)*- «սև, մուգ կապույտ»; *čolav* / *čilav* «արագ, շուտ» < հ. հու. *jirā-* «արագ»; *buk'av* «քաղցած, սոված» < հ. հու. **bubhukšaka-*, **b(h)ukšaka-* «քաղցած», *kurjav* «քաղցր» < պլ. *guḍa-*, *gula-*, պ. *guḷa-* «դոշաք» < հ. հու. *guḍa-* «շաքարեղեգին եռացրած հյութ, դոշաք»; *purgav* «լիքը» < պ. *pūra-* «լիքը», պլ. *pūraya-*, պ. *pūra(ka)*- «լցնելը» < հ. հու. *pūraka-* «լցնելը»; *sančav* «ճիշտ» < պլ. *sacca-* «ճշմարտություն», պ. *sacca-* «ճիշտ, ճշմարիտ» < հ. հու. վղ. *satya(ka)*- «ճշմարիտ, ճշմարտություն» և այլն։ Մի քանի ածականներ հանգում են հին հնդարիական -*ta* ածանցով կազմված անցյալի դերբայներին, օր. *tatav* «տաք, շոգ» < պլ. *tatta-*, պ. *tatta-*, *tattaka-* «տաք, այրող» < հ. հու. *taptā-* «տաք, տաքացած, շոգ», *sutav* «քնած, պառկած» < պլ. *sutta-* «քնած, պառկած», պ. *sutta-* «քնած, քուն» < հ. հու. *suptā-* «քնած, քնելու պառկած» և այլն։ Լուսավրեն մի բառում պահպանվել է այժմ արդեն որպես այդպիսին չգիտակցվող վաղ լուս. **alav* < մ. հու. *-āla* < հ. հու. -(*a*)*la* ածականակերտ ածանցը *tərsavav* «ծարավ» (< վաղ լուս. **trusālav* / **tursālav*) < հ. հու. **tṛsyā-* «ծարավի զգացում»։ Քարացած բնիկ ածանց պարունակող ածականների շարքին պետք է դասվի, հավանաբար, նաև լուս. *nasuhav*, *nasuvav* «հիվանդ» բառը, որում, թերևս, առկա է վաղ լուսավրեն **na-* < պլ. *na*, *nā*, պ. *na*, < հ. հու. վղ. *nā* «ոչ, չէ» ածականակերտ նախածանցը։ Վաղ լուսավրենի ածականին ևս հատուկ է եղել քերականական սեռի կարգը։ Ժամանակակից լեզվում գրեթե բոլոր բնիկ ածականները պահպանվել են նախկին արական սեռի -*av*

վերջավորությամբ: Ինչպես գնչուական մյուս լեզուներում, ենթադրաբար վաղ լոմավրենում նույնպես ածականների իգական ցուցիչ է եղել -i ձևությամբ, որով ձևավորված ածականներից պահպանվել են լոկ մի քանի բառեր՝ հավանաբար արական սեռի վաղ ընդհանրացման հետևանքով, օր. Շուն «փոքր, քիչ» < մ. հա. *chāvannī- (-nn- ածանցով և իգականի 1 վերջավորությամբ) < պլ. chāva-, պ. chāpa- «մատղաշ կենդանի» < հ. հա. *chāpa- «երիտասարդ, մատղաշ» (հմմտ.՝ հ. հա. chā- «մատղաշ կենդանի») կամ < հ. հա. *utn. tq. yūnah* < *yūvan-* «երիտասարդ»:

Աղյուսակ 5. Ածականի սեռը գնչուական լեզուներում

	լոմ.	ել.	պղ.	վշ.	ղշ.	հյ.	հ. հա.
ար.	tata	tato	tāta	tattei hq.	tata /dada	տաթ,	taptá-
իգ.	*tati	tati	tāti		*tati / *dadi	շոգ	
ար.	*čunav	čīna	-	-	juna	փոքր,	
իգ.	čuni	čīni			*juni	քիչ	

Լոմավրենի թվականի կարգը, հնդարիական ծագման ձևերի տեսանկյունից, բավականին աղքատ է: Վկայված են միայն «մեկ», «երկու», «չորս» և «տաս» թվականները: «Երեք»-ի բնիկ ձևը պահպանվել է «եռոտանի» բառում: «Հինգ» թվականը զարգացել է «ձեռք» բառից: Առաջին տասնյակի մնացած թվականները կազմվում են մաթեմատիկական գումարման սկզբունքով, որտեղ որպես հիմք է ընդունվում «հինգ»-ը, ասենք՝ «վեց» = «հինգ-մեկ», «ութ» = «հինգ-երեք» և այլն: Հազվադեպ այս սկզբունքը կարող է խախտվել հիմք ընդունելով «չորս»-ը, օր. «ութ» = «չորս-չորս», «յոթ» = «չորս-երեք» և այլն: «Բնը» թվականը բացի նշված սկզբունքից կարող է կազմվել «տաս»-ին հին հնդարիական «չկա, պակաս է» բայական ձևին հանգող բառի կցմամբ՝ «տասը չկա, տասից պակաս է» զարգացմամբ: Մյուս տասնյակների բոլոր թվականները կազմվում են միևնույն բաղադրյալ սկզբունքով, օր. «քսան» = «երկու տաս», «տասնութ» = «տաս հինգ-երեք» կամ «տաս չորս-չորս» և այլն: «Հարյուր» թվականի համար օգտագործվում է «հաշվել» բայից կազմված ձևը, իսկ «հազար»-ի համար «մեծ» ածականը՝ երբեմն բարդեցված «հարյուր» թվականով: Այսպիսով, հին հնդարիական թվականական ձևերից լոմավրենը պահպանել է միայն հինգ արմատ՝ *ak* «մեկ» < պլ. *ekka-* «մեկ» < հ. հա. **ekka-* *ն.ի.* (հմմտ.՝ պ. *ēka-*, պլ. *ēga-* «մեկ» < հ. հա. *ēka-* *ն.ի.*; *lu(y)i* «երկու» < պլ. *duvē*, պ. *dvē*, *duvē*, Նի. փ. *dui*, *duvi*, *dvi*, *due*, Աշ. արձ. *duvi*, *duve*, *dve* «երկու» < հ. հա. վղ. *h̄q. v̄š. dvé*, *duvé* *ն.ի.* (հմմտ.՝ պլ. *dō*, *bē*, Նի. փ. *du*, Աշ. արձ. *duvo*, ապ. *di*, *bi* «երկու» < հ. հա. վղ. *ար. dvaú*, *duvaú* *ն.ի.*; *dva-* «երկու»); **tərin* «երեք», պահպանվել է միայն *təṛəmpán* «աաջի տակ դրվող եռոտանին» < **tərin* «երեք» + *pav* «ոտք», *p-*ից առաջ **n* > *m*, անշեշտ դիրքում *i* > *ə* անցումներով և բառասկզբի *tr-* բաղաձայնական խմբում հավելուկային *ə*-ով < Նի. փ. *trini* *ն.ի.* < վղ. *ուղղ.*, *հյգ. trīni* «երեք» (հմմտ. պլ. *ուղղ.*, *հյգ. tīni*, պ. *ուղղ. tīni*, Աշ. արձ. *tini*, *tīmni* *ն.ի.*; հ. հա. տի- «երեք»); *čətar* «չորս» < պլ., պ. *ուղղ.*, *հյգ. cattārō* «չորս» < վղ. *ար. h̄q. catvārah*, սլ. *catvár* *ն.ի.*; *las* «տաս» < պլ., պ. *dasa*, Աշ. արձ. *dasa*, *daśa* «տաս» < հ. հա. *dāśa-* *ն.ի.* (հմմտ.՝ պլ. *daha* *ն.ի.*):

Աղյուսակ 6. Լոմավրենի և էվրոպական գնչուների բարբառների թվականների համեմատությունը

	լոմ.	ուլ.	վլ.	թթ.	զզ.	ղղ.	ծագումը
1	ak	yek'	(y)ekh	yek(h)	q̄q.	(y)ek	h. հա. * <i>ekka-</i>
2	lu(y)i	dūi	duy	duy	duy	dui	h. հա. <i>dvé</i> , <i>duvé</i>
3	* <i>tərin</i>	trin	trin	trin	tiṛin	dui-ek, si	h. հա. <i>trīni</i>
4	čətar	štar	štar	(i)štar		dui fi dui, čhar	h. հա. <i>catvārah</i>
10	las(ə)	deš	deš	deš,	deš	das, deš	h. հա. <i>dāśa-</i>
				des			

Աղյուսակ 7. Լոմավրենի և մերձավորարևելյան գնչուների բարբառների թվականների համեմատությունը

	լոմ.	պղ.	նր.	սիր.	վշ.	ղշ.	վն.	ծագումը
1	ak	yika(k)	yikak	ika	yuka	ya	yāku	h. հա. * <i>ekka-</i>
2	lu(y)i	dī(s)	di	dedi	(di)di	duy,	dūi	h. հա. <i>dvé</i> , <i>duvé</i>
						doy		
3	* <i>tərin</i>	taran	taran	turun,	dun,	teran,	terin	h. հա. <i>trīni</i>
				trōn	tirin	trīn		
4	čətar	štar	štar	štar	ištar,	ištar	išdör,	h. հա. <i>catvārah</i>
					štay	išdir		
10	las(ə)	das,	das	das,	dez,	dah	de(h),	h. հա. <i>dāśa-</i>
		des	des	des	dest	dā	dā	պրս. <i>dah</i>

Հին հնդարիական դերանվանական համակարգից նույնպես պահպանվել են սակավ թվով բնիկ արմատներ: Որպես անձնական դերանուններ են հանդես գալիս *merav-*, *terav-* և *hevav-/hev-* ձևերը: Դիմային որոշարկման նպատակով սրանք պարտադիր կերպով ստանում են հայերենից փոխառյալ *-s*, *-d*, *-ə* դիմորոշ հոդերը, իսկ հոգնակիակերտ *-tik/-tonk'* վերջավորություններով արտահայտվում է վերջիններիս թիվը: Որպես ցուցական դերանուն է հանդես գալիս երրորդ դեմքի անձնական *hev* ձևը, որին հայերենի ազդեցությամբ բնորոշ է եռադիմայնությունը, ինչը առաջին և երկրորդ դեմքերի համար արտահայտվում է *-s* և *-d* հոդերի կցմամբ: Լոմավրենում պահպանվել են նաև *ke* «ի նչ», *kon* «ո վ», *kesvar* «ի նչպես», *keyədup / keyədur* «ի նչքան (չափ), ո րչափ», *kevavi* «ինչու», *keti* «քանի», ո քրան (հատ)», *katel* «ո քտեղ» հարցական դերանունները: Որոշյալ դերանուններից լոմավրենում վկայված է միայն *sav* «բոլոր, ամբողջ, ողջ, լրիվ», իսկ անորոշներից *keti'm keti mə* «մի քանի, բոլոր քանի մ, քանի մը»: Առաջին և երկրորդ դեմքի անձնական դերանունները հանդիսանում են հին ստացական դերանունների մնացուկային ձևեր, որոնք ուղղակի սերում են միջին հնդարիական ստացական դերանուններից՝ *merav-* «ես» < վաղ լոմ. **իմ* < ապ. *uvg. mēra-*, *mahāriya*-«իմ» < հ. հա. **mahya(m)ra-*, հմմտ.՝ հ. հա. *1-ին դ. տր. máhyam*, *ուղղ. áham* «ես»; *terav-* «դու» վաղ լոմ. < **քո* > ապ. *uvg. tuhara*-«քո» (-*uha-* > *-ē-* 1-ին դեմքի դերանվան նմանակությամբ) < հ. հա. **túbhya(m)ra-*, հմմտ.՝ հ. հա. *2-րդ դ. տր. túbhya(m)*, *ուղղ. tvám* «դու»: Երրորդ դեմքի և ցուցականի ձևից, սերում է հին հնդարիական ցուցական դերանուններից՝ *hev-* «նա» < պլ. *aḥō* «այն» < հ. հա. վղ. *ուղղ. asáu* *ն.ի.* կամ < ապ. *ēhō*, *ēhaū* «այս» < հ.

հա. վր. *ուղղ. եզ. այր. ԵՏԱ և ի.*: Հարցական դերանունները անխտիր հանգում են հին հնդարիական հարցական **ka-** դերանվանահիմքի տարբեր ձևերին: Միակ բնիկ որոշյալ դերանունը ես հանգում է հին հնդարիական դերանվանական ձևի **sav** «բոլոր, ամբողջ, լրիվ, ողջ» < սայ. *sāva-*, պլ. *savva-*, Աշ. արձ., գղ. *sava*. պ. *sabba-* «բոլոր, ողջ» < հ. հա. *sārva-* *և ի.*:

Աղյուսակ 8. Դերանունները լուսավրենում և գնչուական մյուս լեզուներում

	լում.	եվ.	պղ.	վշ.	ղջ.	լբ.	կբ.	ղն.
1-ին	merav	miro	(-m)	magi	mera	(-m)	manki	meri
2-րդ	terav	tiro	(-r)	dirgi, turki	tera	(-r)	toiki	teri
3-րդ	hev	այր. ov	panji	hui	hu	beili-	hui	uri
		իզ. oi			ohe			
n ^o վ	kon	ko(n)	kōn	-	ku	kū	-	-
ի նշ	ke, *ka	so	kē(i), kā	-	qa	keki	-	-
քանի	keti	keti, kiti	ktī	-	qiti	-	-	-
n ^o քանի	katel	kay	kati, ka	-	guy	keita	-	-
բոլոր	sav	sar	-	-	sī	-	-	-

Նոր հնդարիական, այդ թվում գնչուական, մյուս լեզուների մեծամասնության նման, ըստ երևույթին, նաև հայերենի ազդեցությամբ լուսավրենը պահպանել է հետդրային համակարգը: Հետդիրների մեծամասնությունը ժառանգված է բնիկ հնդարիական ձևերից՝ **manj** «մեջ, մեջտեղ» < պլ. *majjha-*, պ. *majha-*, Աշ. արձ. *majha* «միջին, մեջտեղ» < հ. հա. *mādhya-* *և ի.*, *madyē* «մեջ, մեջտեղում»; **upra** «վրա» < պլ. *upparim* «վերև» < հ. հա. **uppari* *և ի.* (հմմտ.՝ Նի. փ. *upari*, պլ. *uvari*, *uvarim* *և ի.* < հ. հա. *upāri* *և ի.*); **ak'av** «առաջ, դիմաց» < վաղ. լում. **agav* < պլ., պ. *agga-* «դիմաց, վերև, ծայր» < հ. հա. վր. *āgra-* «գագաթ, վերև, դիմաց»; **barah, baray** «դուրս» < պլ. *bāhara-* «արտաքին, դրսի» < հ. հա. **bāhira-* «արտաքին» (հմմտ.՝ պլ., պ. *bāhira-* «արտաքին, դրսի»; պ. *bāhiraṃ*, պլ. *bāhiraḍ* «դուրս»); **anray** «ներսը» < վաղ. լում. **antra* (բառավերջի -*ay* նմանակությամբ՝ **baray**) < պլ. *antarā-*, պ. *antarā-* «ներս < հ. հա. վր. *āntara-* «ներսի մասը, մեջտեղ, մոտ, հարևան»; **munday** «ցած, ներքև, տակ» (բառավերջի -*ay* նմանակությամբ՝ **baray**) < պլ. *bunda-* «ծառի արմատ» < հ. հա. **bunda-* *և ի.* կամ < պլ. *būm̐dha-* «ծառի բունը, արմատ» < հ. հա. *bundha-* «ներքև, ցած, տակի մասը»: Որոշ հետդիրների **dugah, dugay** «մոտ», **hem** «ետ, ետևը», ծագումը այդպես էլ մնում է անհայտ:

Աղյուսակ 9. Հետդիրները լուսավրենում և գնչուական մյուս լեզուներում

	լում.	եվ.	պղ.	վշ.	ղջ.
մեջ	manj		manj	-	manč
վրա, վերև	upra	opre, upre	atun	vati, tal	
ցած, ներքև, տակ	munday	tel(e)	axar	būna	bahn, varah
առաջ, դիմաց	ak'av	a(n)gla	ager	vegur	vahri
դուրս	barah	avri	bāra	bahara	mah
ներս	anray	andre	-	-	-
մոտ	dugay	paše	-	nelag	neqa

ետև hem pala pači penčya, penčoy, paja

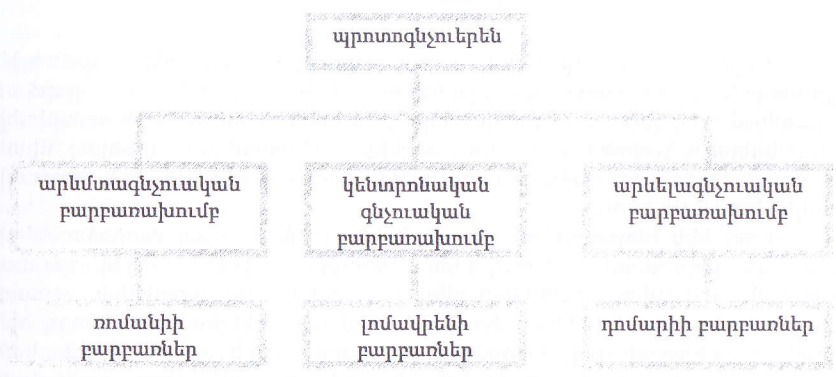
Լուսավրենում որպես մակբայներ գործածվում են ածականները և հետդիրները: Մյուս խոսքի մասերից ամբողջովին տարանջատված բնիկ հնդարիական ծագման մակբայներից, թերևս, պահպանվել է միայն **xijav** «երեկ» < պ. *hiyyō*, *hiyyō*, պլ., սայ. *hijjō* «երեկ» < հ. հա. **hiyas* (հմմտ. պլ. *hiyyō* < հ. հա. վր. *hiyās*, *hyas* «երեկ») ձևը, որը զուգահեռներ ունի մյուս գնչուական լեզուների հետ՝ եվ. (y)ij, iž, (y)ič, պղ. **xujōti**, լբ. **xujūt**, սիր. **xuj**, մշ. **hija** «երեկ»:

Հայ-բոշաների գաղտնալեզվում վկայված են զգալի թվով բայեր: Ըստ որում, դերբայական և ժամանակա-եղանակային խոնարհման բոլոր ձևերը և վերջավորությունները, ինչպես նաև օժանդակ բայը փոխառված են բարբառային հայերենից: Այսպիսով, լուսավրենի բայական ողջ համակարգում բնիկ են գրեթե միայն բայարմատները, իսկ քերականական բոլոր ձևերը, ինչպես խոսքի մյուս մասերի պարագայում, նույնական են հայերենի հետ: Բայական համակարգին առնչվող բնիկ հնդարիական ծագման ձևայիններից լուսավրենում պահպանվել է պատճառականի կազմության մնացուկային -*av-* < մ. հա. -*āv-* < հ. հա. -*aya-* ածանցը, որը վկայված է. **xasav-** «խայտառակել, *ծիծաղեցնել, *ծիծաղի առարկա դարձնել» (հմմտ. **xas-** «ծիծաղել»), **lek'av-** «ցույց տալ» (հմմտ. **lek'** «տեսնել, նայել»), **lavav-** «այր(վ)ել, վառ(վ)ել» (հմմտ. ***lav-** «այրվել, վառվել»), **puč'av-** «հարցնել»: Պատճառականի կազմության այս ածանցը սովորաբար է նաև գնչուական և հնդարիական մի շարք այլ լեզուներում, հմմտ. գնչ. եվ. -*av-*, օր. **as-** «ծիծաղել» - **asav-** «ծիծաղեցնել», **dikh-** «տեսնել» - **dikhav-** «սովորեցնել», **phir-** «քայլել» - **phirav-** «առաջնորդել», պղ. -(n)āu-, օր. **xaz-** «ծիծաղել» - **xaznāu-** «ծիծաղեցնել», **dik-** «տեսնել» - **diknāu-** «ցույց տալ», **xul-** «իջնել, ընկնել» - **xlāu-** «իջեցնել, ցած բերել» և այլն: Բնիկ ձևայիններից կարելի է նշել նաև ժխտական խոնարհման **na-** «չ» < պլ. *na*, *nā*, պ. *na*, < հ. հա. վր. *nā* «ոչ, չ» և արգելականի **mā** «մի, չ» < սայ. *mā*, պ. *mā*, Աշ. արձ. *ma*, *mā* < հ. հա. վր. *mā* «մի, չ» (ստորադասական և *հրամայական եղանակների արգելական նախամասնիկ») ձևերը: Համաժամանակյա կտրվածքով լուսավրենի բոլոր բայերը կարելի է բաժանել երեք խմբի պարզ, բարդ և միջաձանցավոր: Հայերենից կատարված վաղ փոխառություններում, որպես բարդ բայի անվանական մաս հանդես եկող հայկական բայահիմքերը ստանում են -*xī* վերջավորությունը, օր. **c'asxi karel** «ծածկել», **sanxi karel** «ցանել», **netxi karel** «վիժել», **gərxī karel** «գրել» և այլն: Ըստ ամենայնի, այս վերջավորության **x** բաղաձայնը առաջացել է հայերենի բառավերջի **k'** և **k** հնչյուններից, ասենք՝ *hj. cack* > լում. *c'asx-*, *hj. c'ank'* > լում. *sanx-*, *hj. girk'* > լում. *gərx-* և այլն, որը հետագայում ընդհանրացել է հայերենից փոխառյալ բարդ բայի անվանական մաս հանդիսացող բոլոր ձևայինների համար: Բայականության մեջ վկայված են այլևս կենսունակությունից զուրկ, որոշ քարացած հին հնդարիական բայական նախածանցներ *ava-*, *ā-*, *an-*, *ni-*, *pra-*, *sañ-* / *sañ-*, *ut-*, *vi-*: Լուսավրենի բայահիմքերը հիմնականում սերում են հին հնդարիական ներկայի հիմքերից, վկայված են նաև հին հնդարիական կրավորականի անցյալի դերբային, -*ta* ածանցով կազմված անցյալի դերբային և -*ṇa-* ածանցով կազմված բայանուններին հանգող ձևեր **alt'** «թամբել, բարձել» < պլ. *āladdha-* «միացված,*

գնչուների լեզվում *բ'օն* և մերձավորարևելյան գնչուների բարբառներում (դոմարի) *ben* տարբերակներով: Հարկ է նշել սակայն, որ այս տեսությունը քննադատության չի դիմանում հենց միայն այն պատճառով, որ լուսավրենում հիշյալ անցումները, ամենայն հավանականությամբ, պայմանավորված են արևմտահայ բարբառների ազդեցությամբ: Այսպես՝ վաղ լուսավրենը, ինչպես մերձավորարևելյան գնչուական բարբառները, ըստ երևույթին, ի սկզբանե կորցրել էր միայն *h*. հա. *gh-*, *dh-*, *bh-*-բաղաձայնների շնչեղությունը դրանք արտացոլելով որպես **g-*, **d-*, **b-*, իսկ հետագայում դրանք բարբառային հայերենի ազդեցությամբ ենթարկվել են երկրորդական շնչեղացման **g-* > *k'-*, **d-* > *t'-*, **b-* > *p'-*: Մրա օգտին են խոսում լուսավրենում պահպանված որոշ բառեր, որոնք շրջանցել են հիշյալ հնչյունական անցումները:

Գնչուական հիմնական բարբառախմբերի միջև առկա հնչյունական և բառային զուգաբանությունների ընդհանրացման արդյունքում պարզվում է, որ լուսավրենը, որոշ դեպքերում մերձենալով, կամ եվրոպական գնչուների բարբառներին ռոմանիին, կամ մերձավորարևելյան գնչուերենի՝ դոմարիի, այս կամ այն խոսվածքին, այսուհանդերձ, հիմնականում դրսևորում է միայն իրեն հատուկ հատկանիշներ և զարգացումներ, ուստի՝ այն պետք է դիտարկել որպես ռոմանիից և դոմարիից առանձին՝ գնչուական երրորդ բարբառախումբ: Այսինքն՝ ըստ երևույթին, պրոտոգնչուերենը ի սկզբանե տրոհվել է երեք առանձին բարբառախմբերի, որոնցից մեկից էլ սերում է հայ-բոջաների գաղտնալեզուն: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ լուսավրենը թե՛ լեզվական և թե՛ աշխարհագրական տեսանկյունից, իրականում, միջանկյալ դիրք է զբաղեցնում մի կողմից ռոմանիի, իսկ մյուս կողմից դոմարիի միջև, այն պետք է համարել «կենտրոնական գնչուական բարբառախումբ», ռոմանիի և դոմարիի համար օգտագործելով համապատասխանաբար «արևմտագնչուական բարբառախումբ» և «արևելագնչուական բարբառախումբ» եզրերը:

Գնչուական լեզուների բարբառային նոր դասակարգումը

Վերջաբանում (էջ 151–153) ամփոփվում և ներկայացվում են ատենախոսության հիմնական դրույթներն ու եզրակացությունները:

1. Գործառնական առումով, լուսավրենը գրեթե բացառապես ունի գաղտնալեզվի կամ ծածկալեզվի (արգո) կարգավիճակ. այսինքն՝ խոսողները դիմում են այս լեզվին այն դեպքերում միայն, երբ անհրաժեշտ է, որ ոչ-բոջան չհասկանա, թե ինչի մասին է խոսքը: Չնայած գործառնական նման սահմանափակությանը, այսուհանդերձ, այս աղբատիկ լեզվով կարող են պատմվել զանազան անեկդոտներ և համառոտ պատմություններ, ինչպես նաև հորինվել, հիմնականում, կատակ բանաստեղծություններ:

2. Կառուցվածքային տեսանկյունից, լուսավրենը ներկայանում է որպես խառնալեզվի դասական օրինակ: Այն օգտվում է իր հիմքում հնդարիական ծագում ունեցող հիմնականում գնչուական բառապաշարից, որի մի զգալի մասը սերտ առնչություններ ունի Եվրոպայում ու Ասիայում տարածված գնչուական այլ լեզուների կամ բարբառների հետ, և արևմտահայերենի՝ մեծ մասամբ, Կարնո բարբառի, քերականական ձևերից՝ ձևավորելով, փաստորեն, մի յուրօրինակ լեզվական խառնուրդ, որում հիմնական բառապաշարը ժառանգված է նախկին մայրենի լեզվից, իսկ քերականությունը և հնչյունական համակարգը փոխառված՝ մեկ ուրիշից:

3. Չնայած բնիկ քերականական ձևերի հիմնական մասի կորստի և սրանց բարբառային հայերենի՝ հիմնականում Կարնո բարբառի, համապատասխան միջոցներով համատարած փոխարինման՝ լուսավրենը, այսուամենայնիվ, պահպանում է դրանց որոշ մնացուկներ, որոնք հստակ զուգահեռներ են ի հայտ բերում նաև գնչուական մյուս լեզուներում: Մասնավորապես, այս մնացուկային ձևերից պահպանվել են նախկին պատճառականի կազմության *-av-* ձևույթը, ժխտական խոնարհման *na* և արգելականի *ma* նախասանիկները, ինչպես նաև նախկինում արական սեռի *-av* և իգականի *-i* ցուցիչները:

4. Հայ-բոջաների գաղտնալեզվի բնիկ բառապաշարում վկայված են գրեթե բոլոր խոսքի մասերը, որոնցում ամենազգալի հատվածը կազմում են գոյականները և բայերը: Որոշ բնիկ խոսքի մասերի բացակայությունը լրացվում է բարբառային հայերենի՝ հիմնականում Կարնո բարբառի, համապատասխան ձևերով:

5. Բացի հնդարիական բնիկ ձևերից սերող բառապաշարից, այս լեզվում առկա են նաև հայերենից, դասական նոր պարսկերենից, ինչպես նաև թուրքերենից, քրդերենից և գնչուական հարևան լեզուներից կատարված փոխառություններ: Պատմահամեմատական հետազոտության տեսանկյունից, ոչ բնիկ բառաշերտերից առավել կարևոր են գնչուական գաղթի վաղ շրջանում կատարված իրանական փոխառությունները, որոնք, ըստ ամենայնի, առնչվում են գնչուական լեզվական ընդհանրության ժամանակաշրջանին, երբ պրոտոգնչուերենը դեռևս չէր տրոհվել երեք հիմնական բարբառախմբի: Հայերենից փոխառյալ բառերը ենթարկվել են որոշակի

հնչյունափոխությունների, որոնք վկայում են, որ վաղ լուսավրենը ունեցել է հնդարիական լեզուներին բնորոշ հնչյունական համակարգ, որում, մասնավորապես, բացակայել են առամնային հպաշփականների j, c, c' շարքը և ռ ձայնավորը:

6. Աշխարհագրական տարբեր տարածքներից գրի առնված լուսավրեն նյութերն ունեն ծավալային և ժամանակային որոշակի խզում, ինչը հնարավորություն չի տալիս լիարժեքորեն համեմատել դրանք, սակայն առկա նյութի համեմատությունն էլ ի հայտ է բերում մի շարք տարբերություններ, որոնք թույլ են տալիս նկատելու, որ այս լեզուն, ըստ երևույթին, բաժանված է եղել մի քանի տարածքային-բարբառային տարբերակների:

7. Լուսավրենի կարգի խառնալեզուները համաժամանակյա վերլուծության տեսանկյունից դժվար է դասել լեզուների այս կան այն ընտանիքին կամ խմբին: Տարածամասնակյա կտրվածքով, եթե համեմատության համար հիմք ընդունենք հիմնական բառամթերքը և բնիկ քերականական ձևերի աղքատիկ մնացուկները, ապա լուսավրենը պետք է տեղադրել հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի նոր հնդարիական լեզուների գնչուական խմբում:

8. Գնչուական հիմնական բարբառախմբերի միջև առկա հնչյունական և բառային զուգաբանությունների տեսանկյունից, լուսավրենը, որոշ դեպքերում մերձենալով կամ եվրոպական, կամ ասիական գնչուական բարբառախմբերին, այսուհանդերձ, հիմնականում դրսևորում է միայն իրեն բնորոշ հատկանիշներ և զարգացումներ, ուստի՝ այն պետք է դիտարկել որպես եվրոպական և մերձավորարևելյան գնչուերենից առանձին կանգնած երրորդ գնչուական բարբառախումբ: Հավանաբար, պրոտոգնչուերենը ի սկզբանե տրոհվել է երեք առանձին բարբառախմբերի, որոնցից մեկից էլ սերում է հայ-բոշաների գաղտնալեզուն: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ լուսավրենը թե՛ լեզվական, և թե՛ աշխարհագրական տեսանկյունից, միջանկյալ դիրք է զբաղեցնում մյուս երկու գնչուական բարբառախմբերի նկատմամբ, այն պետք է համարել «կենտրոնական գնչուական բարբառախումբ»՝ եվրոպական և մերձավորարևելյան գնչուների լեզուների համար օգտագործելով համապատասխանաբար «արևմտագնչուական բարբառախումբ» և «արևելագնչուական բարբառախումբ» եզրերը:

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

Ատենախոսությանը կից՝ երկու հավելվածների տեսքով (35 էջ), ներկայացվում են դաշտային աշխատանքների ընթացքում գրի առնված հայ-բոշաների գաղտնալեզվի որոշ համառոտ տեքստերի նմուշներ, ինչպես նաև ստուգաբանական նշումներ և լուսաբանող օրինակներ պարունակող լուսավրեն-հայերեն բառարան:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՆՁԻՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԸ

1. Գնչուական տարրը քրդական ցեղերի մեջ (քրդերի էթնոգենեզի որոշ խնդիրներ) – «Իրան-համէ», հտ. 2-3(24-25), էջ 25-26, Երևան, 1997 (նույնի առավել մանրամասն տարբերակը ռուսերենով տե՛ս ստորև):

2. Հայ-բոշաների թվաքանակը և աշխարհագրական տեղաբաշխումը պատմական կտրվածքով – «Արևելք» (հողվածների ժողովածու), խմբ.՝ Ա. Մովսիսյան, էջ 32-43, Երևան, 2001:

3. Հայ-բոշաների գաղտնալեզվի ձայնավորական համակարգը և դրա ծագումը – «Orientalia» (հողվածների ժողովածու), խմբ.՝ Տ. Դալալյան, հտ. 1, էջ 65-73, Երևան, 2003:

4. Цыганский элемент в курдских племенах (некоторые вопросы этногенеза курдов) – «Иран и Кавказ», том 1, сс. 47-50, Тегеран, 1997:

5. The Iranian Loan-words in Lomavren, the Secret Language of the Armenian Gypsies – «Iran and the Caucasus», vol. 6, (1-2), pp. 177-188, Leiden, 2002:

Восканян Вардан Степанович

ТАЙНЫЙ ЯЗЫК АРМЯНСКИХ ЦЫГАН Историко-сравнительное исследование

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности

10.02.06 «ДРЕВНИЕ И СОВРЕМЕННЫЕ ЯЗЫКИ АЗИИ (иранистика)»

Защита состоится 29 июня 2004г. в 12⁰⁰ часов, на заседании объединенного специализированного совета 019, действующего в Институте языкознания имени Гр. Ачаряна НАН РА и Ереванском государственном университете (адрес: Ереван 375025, ул. Алека Манукяна, 1, Кафедра иранистики ЕГУ).

РЕЗЮМЕ

Представляемая диссертация посвящена синхронному и диахроническому изучению тайного языка армянских цыган – боша, в среде которых он известен под названием ломаврен. Структурально этот реликтовый язык является классическим примером смешанного языка, который использует инвентарь оригинальной лексики индоарийского происхождения, кстати, имеющего много общего со словарным составом других цыганских языков и диалектов и грамматику, в основном, каринского (эрзрумского) диалекта армянского языка. С точки зрения функционального применения, ломаврен является секретным языком, к которому прибегают только для того, чтобы

сделать речь непонятной для не цыган. Исследование основано на полевом материале, собранном автором среди армянских цыган в Армении и Грузии.

Во “Введении” (сс. 2-25), определяется объект исследования, обсуждаются разные названия цыган в армянских диалектах, приводятся данные о географической дистрибуции и численности армянских цыган в Армении, Грузии и современной Турции. В общих чертах представляется тайный язык армянских цыган, дается подробный обзор состояния его изученности.

В первой главе – “Фонетика” (сс. 26-60), излагается подробное описание звукового состава ломаврен. Все фонемы рассматриваются как в синхронном, так и в плане их исторических соответствий.

Вторая глава – “Морфология” (сс. 61-116), посвящена анализу морфологического строя тайного языка армянских цыган. Так как в современном состоянии ломаврен почти полностью утерял исконные грамматические формы, делается акцент на идентификации и этимологизации остатков индоарийских морфем, каковыми являются основы, реликтовые показатели утерянного грамматического рода, формообразующий инфикс каузатива, остаточные именные и глагольные префиксы и суффиксы. При описании и реконструкции форм приводятся соответствующие формы родственных цыганских языков и диалектов, а также древне- и средне-индоарийский языковой материал.

В третьей главе – “Лексика и диалектные варианты” (сс. 117-129), рассматривается исконный и заимствованный словарный фонд ломаврен. Подробно обсуждаются все слои заимствованной лексики. На основании известного языкового материала, собранного в разных местностях нынешнего и прошлого обитания армянских цыган, дается общая характеристика диалектных вариантов их тайного языка.

В четвертой главе – “Место ломаврен среди цыганских языков”, на основании фонетических и лексических изоглосс делается попытка классификации цыганских диалектных групп и определения места тайного языка армянских среди родственных цыганских языков и диалектов. Вследствие этого, выясняется, что ломаврен имея ряд общих черт с одной стороны с языком европейских цыган, а с другой – с ближневосточными цыганскими диалектами, в основном, обособляется от обеих групп. Следовательно, прото-цыганский язык, вероятнее всего, изначально расчленился на три диалектные группы, продолжителями которых являются сегодняшние языки европейских, армянских и ближневосточных цыган. И географически и по внутрицыганским фонетическим и лексическим изоглоссам ломаврен занимает центральное положение в общецыганском диалектном континууме.

В “Заключении” (сс. 150-153) диссертации приводятся выводы и подводятся основные итоги работы.

“Приложения” включают некоторые образцы текстов на секретном языке армянских цыган и ломаврен-армянский словарь с иллюстративным языковым материалом и этимологическими заметками.

